

بازشناسی روایات تفسیری کتاب کمال الدین در حوزه تعیین مصداق با موضوع امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف

(تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۱۲ - تاریخ تأیید: ۹۷/۰۹/۲۰)

سمیرا قلی‌ئی^۱

سیدقاسم حسینی^۲

چکیده

کتاب «کمال الدین و تمام النعمة» نگاشته شیخ صدوق (۳۱۱-۳۸۱ ق) از کتاب‌های معتبر و متقدم در نقل روایات مهدویت محسوب می‌شود؛ پژوهش حاضر به مصداق‌یابی روایات تفسیری مهدویت در این کتاب پرداخته است؛ دستاورد این پژوهش که با روش توصیفی-تحلیلی نگاشته شده، نشانگر آن است که گونه‌های روایات تفسیری کمال الدین در حوزه تعیین مصداق، به‌گونه‌های مختلف قابل تقسیم است، گونه اول، روایاتی است که امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشريف با سایر معصومان علیهم السلام در مصداق مشترک است؛ گونه دوم، روایاتی است که مصداق «غیب» را امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف و اصحاب ایشان می‌داند و گونه سوم، روایاتی است که مصداق «بقیه‌الله» به‌صورت مصداق عینی بر امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشريف و ظهور ایشان متعین می‌داند و بخش دیگر روایاتی است که نفخ صور با ظهور را مصداق باطنی روایات تفسیری کمال الدین در حوزه مهدویت می‌داند؛ بنابراین در این کتاب چهار گونه روایات تفسیری در حوزه تعیین مصداق بازشناسی شده است.

واژگان کلیدی: شیخ صدوق، غیبت، ظهور، کمال الدین، روایات تفسیری

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه بوعلی سینا همدان؛

samiragholiee313@gmail.com

۲. عضو هیات علمی و استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم؛ mirtaha1@yahoo.com

در قرآن کریم به عنوان مهم‌ترین منبع معارف اسلام، به صورت صریح نام «مهدی» (= محمد بن حسن علیه السلام) نیامده، بلکه نام هیچ‌کدام از امامان علیهم السلام بیان نشده است؛ اما آیات بسیاری به معصومان علیهم السلام و از جمله امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف ناظر است، این موضوع را می‌توان با استناد به تفسیر روایی دریافت؛ تفسیری روایی است که در آن با استفاده از احادیث پیامبر ص و معصومان علیهم السلام به درک و فهم آیات قرآن پرداخته شود. روایاتی که به طور مستقیم با قرآن مرتبط اند، دو دسته کلی تقسیم شده‌اند؛ دسته اول روایاتی که به معرفی خود قرآن پرداخته و احیاناً قواعد فهم قرآن و علوم قرآنی را تبیین می‌کنند. دسته دوم، روایاتی که زمینه‌های فهم آیه را فراهم نموده و به آن‌ها روایات تفسیری می‌گویند.^۱

از جمله کتاب‌های مشهوری که روایات تفسیری فراوانی نقل شده است، کتاب «کمال الدین و تمام النعمة» است. شیخ صدوق (۳۱۱-۳۸۱ ق) از محدثان و عالمان برجسته شیعه و دارای آثار فراوانی در زمینه دانش‌های مختلف دینی است. در این میان، کتاب «کمال الدین» از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است؛ این کتاب در تبیین دیدگاه مکتب تشیع در موضوع غیبت و طول عمر امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف نوشته شده است، ۶۲۱ روایت از ۸۸ راوی در بخش‌هایی تحت عنوان مقدمه مؤلف و ۵۸ باب، بیان شده است؛ بسیاری از این نصوص و احادیث غالباً سنددار است که با ترتیبی خاص و به همراه براهینی متین نقل شده‌اند؛^۲ همچنین از ۲۴۸ آیه جهت اثبات مدعا، زدودن و رفع ابهام نیز توسط امامان معصوم علیهم السلام استفاده شده است؛ از این ۲۴۸ آیه نزدیک به ۱۵۰ آیه مربوط به لزوم وجود خلیفه، اثبات غیبت و حکمت آن در بخش مقدمه مؤلف و در باب ۲۲ در ارتباط با اتصال وصیت از آدم علیه السلام و خالی نبودن زمین از حجت تا قیامت است؛ همچنین بیشترین آیاتی که در لابه‌لای روایات به چشم می‌خورد، در ابواب ۵۵ تا ۵۷ است که موضوع آنها در خصوص ثواب انتظار و نشانه‌های ظهور قائم است. ابن بابویه در تبیین مهدویت از دیدگاه امامیه، با تألیف آثار متعدد، به خصوص کمال الدین، به رد ایرادهای معتزله، زیدیه و دیگر مخالفان پرداخته و تلاشی ستودنی در نقض آرای قائلان به فترت (انفصال رشته امامت) و رفع شک

۱. تحلیل گونه‌شناسی روایات تفسیری معصومین علیهم السلام، ص ۱۷۹.

۲. روش شیخ صدوق در کمال الدین و تمام النعمة، ص ۷.

متحیران نموده است.^۱ ابن بابویه در سایر آثارش به این کتاب و انگیزه تألیف آن اشاره کرده است؛ به عنوان مثال در کتاب «الخصال» می‌گوید: کتابی در جهت اثبات غیبت و برطرف کردن حیرت مردم نگاشته است^۲ و یا در کتاب من لایحضره الفقیه می‌نویسد: اخبار مسند در موضوع غیبت را در کمال الدین و تمام النعمة در اثبات غیبت و کشف حیرت آورده است و چیزی از آن را در این کتاب نمی‌آورد؛ زیرا این کتاب را فقط برای فقه نگاشته است.^۳ افزون بر این اشارات، شیخ صدوق در مقدمه کمال الدین به طور مفصل به انگیزه نگاشتن این کتاب اشاره دارد و سه علت برای نوشتن آن ذکر می‌کند:

۱. برطرف نمودن شبهات شیعیان نیشابور پیرامون غیبت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با استفاده از روایات و احادیث معصومان علیهم السلام؛
۲. برطرف کردن شک و تردید پیرامون موضوع غیبت از ذهن یکی از شیوخ اهل فضل قم؛

۳. تشریح به محضر حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در عالم خواب و درخواست حضرت از شیخ صدوق برای تألیف کتابی جامع در احادیث غیبت.^۴

اهمیت و ارزش کتاب کمال الدین از آن جهت است که صدوق در این کتاب درباره تحقق یکی از وعده‌های انبیای الهی و ادیان آسمانی که بشارت به آینده‌ای روشن و ظهور منجی در آخرالزمان است، سخن گفته است. در قرآن کریم نیز آیات فراوانی به این مهم اشاره دارد.^۵ جهت دیگری که در ارزش و اعتبار کتاب کمال الدین اثر دارد، عدالت، وثاقت و جایگاه ویژه نویسنده آن است، به گونه‌ای که شاید همه علمای شیعه با عبارت‌های رسایی از مقام علمی او تجلیل کرده و وی را به صفت درستی و پاکی و عظمت ستوده‌اند؛^۶ دیگر آنکه بسیاری از محدثان شیعه، اعتبار و ارزش خاصی برای کمال الدین قائل بوده و بسیاری از احادیث آن را در کتاب‌های خود نقل کرده و بدان استناد جسته‌اند.^{۷، ۸}

۱. دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، ص ۱۵۶.

۲. الخصال، ص ۱۸۷ و ۴۸۰.

۳. من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۱۸۰.

۴. کمال الدین و تمام النعمة، ج ۱، ص ۵-۷.

۵. ر.ک: نور: ۵۵؛ انبیا: ۱۰۶؛ توبه: ۳۳؛ فتح: ۲۹؛ صف: ۱۰ و ...

۶. رجال النجاشی، ص ۳۸۹؛ بحار الانوار، ج ۱۰۸، ص ۴۶ و ۷۵؛ الرجال، ص ۲۳۷.

۷. برای نمونه ر.ک: المسترشد فی امامه علی بن ابی طالب علیه السلام، ص ۴۴۹ و ۴۶۸؛ الارشاد فی معرفه

حجج الله علی العباد، ج ۲، ص ۱۳۸؛ بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۳۳ و ...

۸. روش شیخ صدوق در کمال الدین و تمام النعمة، ص ۱۰-۱۱.

در احادیث و تفاسیر، آیات فراوانی مرتبط با وجود مقدس امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف برشمرده شده است که دلالت‌های آن‌ها یکسان نیست، بلکه گاهی تفسیر، تأویل، تطبیق (جری) و... است و اعتبار احادیث تفسیری آن‌ها نیز یکسان نیست؛ با توجه به اینکه برخی از این روایات تفسیری، به طور صریح مصداقی از آیه را امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف معرفی می‌کنند و برخی دیگر به صورت تأویلی و ضمنی به این موضوع اشاره دارند، در این پژوهش به بررسی هر دو جهت این موضوع پرداخته خواهد شد. محوریت نقل روایات در این زمینه کتاب کمال الدین شیخ صدوق است.

شیعیان معتقدند: منجی موعود، آخرین امام از سلسله امامان اثنا عشری علیهم السلام و از نسل و ذریه علی بن ابی طالب علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام است. به اعتقاد شیعیان، خداوند در قرآن کریم به طور ضمنی به موضوع منجی و مسئله مهدویت اشاره نموده است؛ از جمله ادله شیعه در اثبات این موضوع، روایاتی است که ذیل برخی آیات قرآن کریم از معصومان علیهم السلام نقل شده و در آن‌ها آیاتی از قرآن کریم به موضوع مهدویت ارتباط یافته است. در این میان، تعدادی از روایات تفسیری به طور خاص به موضوع مهدویت و منجی شیعه دلالت دارند و آیاتی نیز به طور عموم به این موضوع اشاره دارند و مصداق خاصی را منظور ندارند. از جمله مهم‌ترین و معتبرین کتاب‌های شیعه که آیات مهدویت در آن‌ها تجلی یافته کتاب کمال الدین و تمام النعمه نوشته شیخ صدوق است؛ هدف پژوهش حاضر پاسخ‌گویی به این پرسش است: تجلی روایات تفسیری مهدویت در حوزه تعیین مصداق در کتاب کمال الدین صدوق چگونه است؟ در راستای دستیابی به این هدف، مقاله حاضر با نقل قسمت‌هایی از روایات تفسیری کمال الدین صدوق، گونه‌های روایات تفسیری مهدویت در این کتاب در حوزه تعیین مصداق را مورد بررسی قرار می‌دهد.

پیشینه موضوع

پیرامون بررسی آیات و روایات تفسیری مهدویت، آثار مستقلی نگاشته شده است؛ برخی از این آثار عبارت‌اند از کتاب‌های: آیات الکریم فی ما نزل فی بقیه الله فی الأرضین (۱۳۸۵): اکبری؛ بررسی تطبیقی تفسیر آیات مهدویت و شخصیت‌شناسی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از دیدگاه فریقین (۱۳۸۹): نجارزادگان؛ و مقاله: آیات مهدویت در

قرآن از منظر احادیث تفسیری (۱۳۸۹): رضایی اصفهانی؛ و نیز در گونه‌شناسی روایات تفسیری مهدویت مقالاتی از دکتر رضایی اصفهانی در فصلنامه انتظار موعود (۱۳۸۵) و (۱۳۸۸) منتشر شده است. همچنین درباره کتاب‌شناسی و جایگاه‌شناسی کتاب کمال الدین صدوق آثاری نگاشته شده است. از جمله کتاب: بررسی توصیفی و تحلیلی کمال الدین و تمام النعمة اثر شیخ صدوق (۱۳۸۸): رستمی؛ و مقالات: روش شیخ صدوق در کمال الدین و تمام النعمة (۱۳۹۲): زرسازان؛ بررسی جایگاه اهمیت و اعتبارسنجی کتاب کمال الدین و تمام النعمة (۱۳۹۰): آزادی، اما تاکنون اثر مستقلی به صورت کتاب، پایان‌نامه یا مقاله که صرفاً به بررسی آیات مهدویت و گونه‌های روایات تفسیری مهدویت در کتاب کمال الدین در حوزه مصداق‌یابی پرداخته باشد، مشاهده نگردیده است. پژوهش حاضر با تمرکز بر کتابی خاص در حوزه مهدویت، به مصداق‌یابی روایات تفسیری این کتاب می‌پردازد.

مصادیق روایی منطبق بر امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف

پژوهش‌های گونه‌شناختی در روایات تفسیری نشان می‌دهد: روایات تفسیری از گونه‌هایی متنوعی برخوردار است؛ مانند روایات تفسیری شأن نزول و سبب نزول، بطن و تأویل، استفاده از تمثیل، جری و تطبیق و... یکی از گونه‌های مهم روایات تفسیری، روایات تعیین‌کننده مصداق است؛ در بخشی از روایات تفسیری برای مفاهیم عام آیات، یک یا چند مصداق محدود خارجی برشمرده شده است؛^۱ از رهگذر این مصادیق، مفاهیم و مقاصد نهفته شده در آیات برای مخاطب روشن شده و فهم آیات تا حدودی میسر می‌گردد و با دقت در این مصادیق به نوعی تعمیم درباره مفاهیم هست.

قرآن کتاب هدایت و همگانی بوده و به افراد خاص و یا عصر و دوره‌ای معین اختصاص ندارد، لذا باید در همه دوره‌ها و سده‌ها نقش هدایتی خویش را ایفا نموده و آیات آن بر مصادیق و موارد مختلف در اوضاع و شرایط گوناگون هر دوره قابل تطبیق است، چراکه معارف بلند و قوانین آن حقیقت‌هایی هستند که اختصاص به دوران خاص و افراد ویژه‌ای ندارد.^۲

معصومان علیهم‌السلام با هدف جاری‌ساختن آیات قرآن در زمان خویش، به بیان

۱. رابطه متقابل کتاب و سنت، ص ۴۴۸.

۲. اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، ص ۶۹.

مصادیق آیات پرداخته‌اند. با بررسی این مصادیق می‌توان به الگوی کامل‌تری از گونه‌شناسی روایات تفسیری در تفسیر قرآن دست یافت. به دلیل همین رویکرد خاص، بسیاری از روایاتی که در تفاسیر روایی آمده و از آن به عنوان «روایات تفسیری» یاد شده، تفسیر آیه نیست؛ زیرا تفسیر به معنای بیان معانی الفاظ و جمله‌های قرآنی است و بیش‌تر آن احادیث از این قبیل نیست؛ بلکه در پی تطبیق آیه بر برخی مصادیق و در موارد فراوانی، تطبیق بر بارزترین مصداق آن است؛^۱ این‌گونه روایات، هرگز گستره شمول و عموم معنای آیه را محدود نمی‌کند و بیان مصداق تام یا یک مصداق، مصادیق دیگر را نفی نمی‌کند و دست مفسر را در تطبیق آیه بر سایر مصادیق آن نمی‌بندد؛ بلکه آیه دارای معنایی عام است و همچنان به عموم خود باقی است.^۲

گرچه روایات تطبیقی، تفسیر نیست؛ ولی نشان دادن مصداق برای آیات، به مفسر کمک می‌کند و راه را برای ارائه معانی کلی بر او هموار خواهد ساخت، چه این‌که بررسی ویژگی‌های مصادیق ارائه‌شده و ارزیابی و تحلیل آن در کشف معانی آیات مؤثر خواهد بود.^۳

انواع مصداقیابی در روایات

مصادیق در روایات تطبیقی را می‌توان به دو گونه تقسیم نمود: مصادیق ظاهری و مصادیق باطنی.

مصداق ظاهری آن است که در آیه یک معنای عام و یا مطلق آمده است و روایات برای آن، مصادیق خارجی را مشخص می‌سازد.

مصداق باطنی آن است که آیه قرآن عام و یا مطلق نیست، یک امر حقیقی را بیان می‌کند و باطن و تأویل این حقیقت را امام می‌داند؛ البته در هر دو صورت در روایات مصداقیابی صورت‌گرفته است.

از طرف دیگر در روایات مهدویتی که در کتاب کمال الدین و تمام النعمه آمده است به صورت‌های مختلف دیگری نیز مصداق‌یابی شده است.

مصادیق منحصر

۱. تفسیر تسنیم، ج ۱، ص ۱۶۷.
 ۲. همان، ص ۱۶۸.
 ۳. آسیب‌شناسی و روش‌شناسی تفسیر معصومان علیهم‌السلام، ص ۱۷۰.

گاهی در روایات به صورت صریح مقصود از آیه امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف معرفی شده است و در این مصداق کسی دیگر در کنار امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف مراد آیه نیست که این خود دو نوع است یا به صورت ظاهری یعنی در روایات به صورت ظاهری بیان شده امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف مراد آیه است.

نوع دیگر این روایات مصادیق منحصر، این گونه هست که می‌گوید: باطن و تأویل آیات مرادش امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف است یعنی منحصرأً از امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف نام می‌برد، ولی تصریح می‌کند که امام زمان مصداق باطنی آیه است و نه مصداق ظاهری آن.

مصادیق مشترک

یعنی مصداق آیه منحصر در امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف نیست، بلکه در تعیین مصداق امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و سایر معصومان عليهم السلام و گاهی امام زمان و اصحاب ایشان و گاهی در حوزه مهدویت مصداق یابی شده است که در ادامه تفصیل مطالب تبیین می‌شود:

نخست: مصداق مشترک میان امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و اهل بیت عليهم السلام

در روایات تفسیری کمال الدین، می‌توان احادیثی را یافت که طی آن‌ها، امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در مصداق برخی آیات قرآن با معصومان عليهم السلام مشترک است، ابن بابویه در کتاب کمال الدین، ذیل برخی آیات قرآن، مصادیق آن را امامان دوازده‌گانه شیعه معرفی می‌کند که از جمله آنان امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است.

۱.۱. مصداق امام

وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ؛^۱ و (به یاد آر) هنگامی که خدا ابراهیم را به اموری امتحان فرمود و او همه را به جای آورد، خدا به او گفت: من تو را به پیشوایی خلق برگزینم، ابراهیم عرض کرد: به فرزندان من چه؟ فرمود: اگر شایسته باشند می‌دهم، زیرا) عهد من به مردم ستمکار نخواهد رسید.

روایتی از امام صادق عليه السلام نقل شده که حضرت مصداق «کلمات» در آیه مذکور

را اصحاب کساء معرفی می‌کنند و در ادامه، مراد از کلمه «فَاتَمَّهُنَّ» را امامان دوازده‌گانه معرفی می‌کند که آنان را به قائم عَلَيْهِ السَّلَام تمام می‌کند که نه امام آنان از فرزندان حسین عَلَيْهِ السَّلَام خواهند بود.^۱

منظور از واژه امام در این آیه همان امامتی است که خداوند به حضرت ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَام پس از نبوت و پس از امتحانات و آزمایش‌های سخت به آن نائل گردیدند؛ پس از دعای حضرت ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَام مبنی بر به ارث رسیدن امامت به فرزندان حضرت ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَام، دعای حضرت به اجابت رسید و امامت از طریق ذریه پاک ایشان استمرار یافت؛ قابل توجه آنکه عهد امامت شامل ظالمان نمی‌گردد؛ مقام امامت بعد از قرن‌ها به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رسید و ایشان نیز به امر خداوند حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام را جانشین خود معرفی کردند و پس از ایشان، فرزندان امام علی عَلَيْهِ السَّلَام نیز تا روز قیامت عهده‌دار امامت هستند که آخرین ایشان امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام است. شاهدی دیگر در مصداق «فَاتَمَّهُنَّ»، روایتی از تفسیر عیاشی است که در آن، مراد از این واژه، استمرار نسل امامت بعد از ابراهیم عَلَيْهِ السَّلَام در ذریه پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عنوان شده است.^۲

۲.۱. مصداق صادقین

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ؛^۳ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از (مخالفت فرمان) خدا بپرهیزید و با صادقان باشید!

ابن بابویه در کمال الدین پیرامون این آیه روایتی از سلیم بن قیس هلالی نقل می‌کند که امام علی عَلَيْهِ السَّلَام این آیه شریفه را یکی از نشانه‌های فضیلت اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام عنوان می‌دارد و کلام خویش را مستند به رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌نماید که فرمودند:

مأموران که در این آیه به آنان فرمان داده شده است عموم مؤمنان هستند، اما صادقان آن در خصوص برادر علی و اوصیای پس از او

۱. کمال الدین، ج ۲، ص ۳۵۸.
 ۲. تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۵۷.
 ۳. توبه: ۱۱۹.

تا روز قیامت است.^۱

در روایت مذکور، مصداق «صادقین» به معصومان علیهم السلام تا روز قیامت تعمیم داده شده که آخرین ایشان قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف است. مشابه این مصداق تفسیری در بسیاری از روایات شیعه عنوان شده است؛ به عنوان مثال در کتاب «عوامل العلوم»، طی نقل روایتی از امام رضا علیه السلام، مصداق «صادقین»، حضرت علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیهما السلام امام حسن علیه السلام و امام حسین علیهما السلام و ذریه پاک ایشان تا روز قیامت معرفی شده است.^۲ علامه طباطبایی نیز در تفسیرشان، تطبیق «صادقین» به امامان علیهم السلام را مصداقی از آیه شریفه ۱۱۹ توبه عنوان می‌دارند و این موضوع را مستند به روایات زیادی از معصومان علیهم السلام می‌کنند.^۳

۳،۱. مصداق اولی الامر

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اطِيعُوا اللَّهَ وَ اطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ؛^۴ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اطاعت کنید خدا را! و اطاعت کنید پیامبر خدا و اولوالأمر [اوصیای پیامبر] را.

این آیه به «اولی الامر» مشهور است؛ در کتاب کمال الدین، از جابر بن عبد الله انصاری روایت شده که پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم مصداق «اولی الامر» در این آیه را امامان دوازده‌گانه شیعه عنوان نموده و تک تک ایشان را نام برده و معرفی می‌نماید؛ از جمله در قسمتی از روایت از حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه الشریف این‌گونه یاد می‌کند: پس از او هم نام و هم‌کنیه من حجة الله در زمینش و بقیة الله در بین عبادش، فرزند حسن بن علی ائمه مسلمین خواهد بود، او کسی است که خدای تعالی مشرق و مغرب زمین را به دست او بگشاید، او کسی است که از شیعیان و اولیائش غایب شود، غیبتی که بر عقیده به امامت او باقی نماند مگر کسی که خداوند قلبش را به ایمان امتحان کرده است.^۵

برای امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در این روایت ویژگی‌هایی مطرح شده که منحصر

۱. کمال الدین، ج ۲، ص ۲۷۸.

۲. عوامل العلوم و المعارف والأحوال من الآيات والأخبار والأقوال، ج ۱۱، ص ۱۰۹.

۳. المیزان، ج ۹، ص ۵۵۶.

۴. نساء: ۵۹.

۵. کمال الدین، ج ۱، ص ۴۹.

به ایشان است؛ از جمله به غیبت و ظهور ایشان و حوادثی که پس از ظهور رخ می‌دهد، اشاره شده است. طبق صریح روایت، امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به عنوان یکی از مصادیق «اولی الامر» معرفی شده‌اند. این تصریح در منابع دیگر روایی شیعه نیز نقل گردیده است. به عنوان نمونه کلینی در کافی در تعیین مصادیق «اولی الامر»، طی نقل روایتی از امام رضا علیه السلام، تک تک امامان علیهم السلام را نام می‌برد،^۱ اما ذکر این نکته ضروری است که پرداختن به تفصیل پیرامون ویژگی‌های حضرت، در تبیین یکی از مصادیق «اولی الامر»، تنها طی روایت مذکور از کمال الدین نقل شده است.

۴٫۱. مصداق اولو الارحام

النَّبِيِّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ...^۲ پیامبر نسبت به مؤمنان از خودشان سزاوارتر است؛ و همسران او مادران آنان [مؤمنان] محسوب می‌شوند؛ و خویشاوندان نسبت به یکدیگر از مؤمنان و مهاجران در آنچه خدا مقرر داشته اولی هستند.

ابن بابویه در «کمال الدین» پیرامون این آیه روایتی از سلیم بن قیس به نقل از ابوذر، مقداد و سلمان نقل نموده است؛ بنابراین روایت نبی اکرم صلی الله علیه و آله و سلم خود را مصداق گزاره قرآنی «النَّبِيِّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ» معرفی می‌کنند و سپس معنای «اولی بالمؤمنین من انفسهم» را به دوازده امام شیعه توسعه می‌دهند؛^۳ خاطرنشان می‌گردد در روایات دیگری از منابع حدیثی شیعه، به استمرار امامت از نسل امام حسین علیه السلام، ذیل این آیه شریفه تأکید شده است.^۴

۵٫۱. مصداق کلمه باقیه

وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ^۵ و خدا این خداپرستی را در همه ذرّیه او تا قیامت کلمه باقی گردانید، باشد که (همه فرزندانش به خدای یکتا) رجوع کنند.

۱. الکافی، ج ۱، ص ۲۷۸.

۲. احزاب: ۶.

۳. کمال الدین، ج ۲، ص ۲۷۰.

۴. الکافی، ج ۱، ص ۸۳۴؛ علل الشرایع، ج ۱، ص ۲۰۶ و ۲۰۷.

۵. زخرف: ۲۸.

در روایتی از کمال الدین، امام سجاد عَلَيْهِ السَّلَامُ این آیه را در فضیلت اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَامُ می‌داند و امامت را در نسل امام حسین عَلَيْهِ السَّلَامُ و امری ابدی معرفی می‌کند و در نهایت به غیبت صغرا و کبرا امام عصر عَلَيْهِ السَّلَامُ اشاره می‌نماید.^۱ روایت دیگری در این زمینه از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ نقل شده است که حضرت مصداق این آیه را امامت و آن را جاری تا روز قیامت دانسته‌اند؛ حضرت در ادامه روایت، استمرار نسل امامت در فرزندان امام حسین عَلَيْهِ السَّلَامُ را از حکمت‌های الهی دانستند و به استمرار نبوت در نسل هارون نه موسی عَلَيْهِ السَّلَامُ تشبیه نمودند.^۲ خاطر نشان می‌گردد این مصداق از آیه شریفه در روایات دیگری از منابع شیعه نیز نقل گردیده است. به عنوان نمونه در کتاب معانی الأخبار شیخ صدوق، از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ نقل شده که حضرت «کلمه باقیه» را امامت می‌دانند که خداوند در نسل امام حسین عَلَيْهِ السَّلَامُ تا قیامت پایدار ساخت.^۳

دوم: مصداق مشترک میان امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَامُ و با اصحاب ایشان

برخی روایات تفسیری کمال الدین، مصداق برخی آیات کلام وحی را مشترک میان امام عصر عَلَيْهِ السَّلَامُ و یاران ایشان عنوان می‌دارند. لازم به ذکر است این روایات ناظر به وقایع پس از ظهور حضرت عَلَيْهِ السَّلَامُ است.

۱،۲. مصداق «غیب»

«الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ...»^۴ مصداق «غیب» امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَامُ عنوان شده و «مؤمنان به غیب» اصحاب و یاران ایشان معرفی شده‌اند:

داوود بن کثیر رقی به نقل از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ روایت می‌کند که در تفسیر این قول خدای تعالی؛ «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ» فرمودند: آن کسانی که اقرار به قیام قائم عَلَيْهِ السَّلَامُ کنند که آن حق است.^۵

این روایت تفسیری در منابع دیگری از امامیه نیز نقل شده است. به عنوان نمونه

۱. کمال الدین، ج ۱، ص ۳۲۳.

۲. همان، ج ۲، ص ۳۵۸ و ۳۵۹.

۳. معانی الأخبار، ص ۱۳۱ و ۱۳۲.

۴. بقره: ۳.

۵. کمال الدین، ج ۲، ص ۱۵.

در روایتی از کتاب معانی الأخبار، امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ، «ایمان به غیب» را اقرار به قیام قائم عَلَيْهِ السَّلَامُ و حق دانستن آن معرفی می‌کنند.^۱

این مصداق از «غیب» در برخی تفاسیر شیعه نیز مطرح شده و ایمان به غیب، یا اقرار به قیام «قائم»، به عنوان یکی از مصادیق تفسیری آیه شریفه عنوان شده است؛ این دیدگاه تفسیری برخاسته از روایات تفسیری امامیه ذیل آیه سوم سوره بقره است. صاحب تفسیر «روض الجنان»، مراد از «غیب» ذیل آیه شریفه را مهدی اُمّت عَلَيْهِ السَّلَامُ می‌داند و این رأی را منتسب به اخبار اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَامُ می‌نماید.^۲ مکارم شیرازی نیز در تفسیرش، مصادیق «غیب» را نامحدود می‌داند و از جمله آن‌ها را وجود امام عصر عَلَيْهِ السَّلَامُ معرفی می‌کند و حضرت را به این دلیل مصداقی از «غیب» می‌داند که هم‌اکنون زنده است، اما از دیدگان مخفی است؛ وی مستندات این دیدگاه را روایات تفسیری امامیه عنوان می‌دارد.^۳

۲.۲. مصداق جمیعاً

تعداد خاص اصحاب امام زمان عَلَيْهِ السَّلَامُ در روایات فراوان ذکر شده است، از جمله در روایت تفسیری ذیل آیه ۱۴۸ سوره بقره می‌فرماید:

أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمْ اللَّهُ جَمِيعاً إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ^۴ هر کجا که باشید همه شمارا خداوند خواهد آورد و محققاً خداوند بر همه چیز تواناست.

شیخ صدوق عَلَيْهِ السَّلَامُ این آیه را با موضوع اجتماع اصحاب قائم عَلَيْهِ السَّلَامُ در آخرالزمان مرتبط می‌سازد. در این روایت نسبتاً طولانی که عبدالعظیم حسنی از امام جواد عَلَيْهِ السَّلَامُ نقل کرده است، امام جواد عَلَيْهِ السَّلَامُ، ولادت قائم عَلَيْهِ السَّلَامُ را پوشیده بر مردم می‌داند و بردن نام ایشان را حرام اعلام می‌کند و در ادامه حضرت را هم نام و هم‌کنیه رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ معرفی می‌کند و اصحاب ایشان را مانند اصحاب رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ در جنگ بدر، ۳۱۳ نفر عنوان می‌دارد که در هنگام ظهور، از دورترین نقاط جهان گرد او می‌آیند؛ امام جواد عَلَيْهِ السَّلَامُ این کلام را مستند به آیه ۱۴۸

۱. معانی الاخبار، ص ۷۴.

۲. روض الجنان، ج ۱، ص ۱۰۴.

۳. تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۷۲.

۴. بقره: ۱۴۸.

سوره بقره بیان می‌کند.^۱

همچنین در روایتی دیگر از امام علی بن الحسین عَلَيْهِ السَّلَام نقل می‌کند که فرمودند: «گمشدگان گروهی هستند که از بسترهایشان گم می‌شوند و صبح در مکه خواهند بود»؛ در ادامه حضرت این سخن را مستند به آیه شریفه ۱۴۸ سوره بقره می‌نمایند و آیه را در شأن اصحاب قائم عَلَيْهِ السَّلَام عنوان می‌کنند.

روایات دیگری نیز در این زمینه در منابع امامیه نقل شده است؛ به عنوان مثال در کتاب الکافی، روایتی از امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام ذیل آیه ۱۴۸ سوره بقره نقل شده که حضرت مصداقی از آیه را اجتماع طرفداران و اصحاب قائم عَلَيْهِ السَّلَام معرفی می‌کنند و تعداد ایشان را ۳۱۳ نفر عنوان می‌دارند و در ادامه می‌فرمایند: «به خدا سوگند ایشان همان امت معدوده‌ای هستند که در يك ساعت گرد آیند چونان پاره‌های ابر پاییز».^۲

این روایات تفسیری، در تعیین یکی از مصادیق آیه، بر رأی تفسیری برخی مفسران تأثیر گذاشته است. به عنوان مثال، طبرسی در مجمع البیان ذیل آیه شریفه ۱۴۸ بقره، یکی از مصادیق آیه را اصحاب قائم عَلَيْهِ السَّلَام معرفی می‌کند و این دیدگاه را مستند به اخبار معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَام می‌نماید.^۳

سوم: مصداق ظاهری منحصر به امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام

برخی روایات تفسیری کمال الدین درصدد تعیین مصداق ظاهری برخی آیات قرآن کریم است. بدین معنا که این احادیث تفسیری، به صورت انحصاری مصداق برخی آیات کلام وحی را امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام معرفی می‌کنند؛ صریح می‌فرماید: مقصود امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام است، پس در اینجا مقصود از مصداق ظاهری فقط در مقابل مصداق باطنی نیست، بلکه هم مقابل مصداق باطنی است و هم مقابل مصادیق مشترک.

۱،۳. مصداق بقیه الله

در روایتی از کمال الدین در حوزه مهدویت از امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام، پس از آنکه نشانه‌های اصلی و فرعی ظهور قائم عَلَيْهِ السَّلَام نام برده می‌شود، به ظهور حضرت بشارت داده شده است و حضرت مصداق «بقیه الله» که در آیه ۸۶ سوره هود معرفی می‌شود:

۱. کمال الدین، ج ۲، ص ۳۷۸.

۲. الکافی، ج ۸، ص ۳۱۳، ص ۴۸۷.

۳. مجمع البیان، ذیل آیه.

...در این هنگام است که قائم ما خروج می‌کند و چون ظهور کند به خانه کعبه تکیه زده و ۳۱۳ مرد به گرد او اجتماع می‌کنند و اولین سخن او این آیه قرآن است: «بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ»^۱ سپس می‌گوید: منم بقیة الله در زمین و منم خلیفه خداوند و حجت او بر شما و هر درود فرستنده‌ای به او چنین سلام گوید: السّلام علیک یا بقیة الله فی ارضه و چون برای بیعت ده هزار مرد به گرد او اجتماع کنند خروج خواهد کرد؛ و در زمین هیچ معبودی جز الله تعالی نباشد و در صنم و وثن و غیره آن آتش درافتد و بسوزند و آن پس از غیبتی طولانی است تا خدا بداند چه کسی در دوران غیبت از او اطاعت کرده و بدو ایمان می‌آورد.^۲

طبق این روایت، امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نعمتی است که خداوند برای بشر به یادگار گذاشته و پس از گذشت غیبتی طولانی زمانی که زمین را ظلم و جور در بر گرفته عامل نجات بشر خواهد شد. در این روایت، حضرت مصداق ظاهری و خارجی آیه شریفه ۸۶ سوره هود معرفی شده است. مشابه این مضمون در روایات دیگری از منابع امامیه نیز نقل شده است. به عنوان مثال کلینی از امام صادق ع روایت نموده که فرمود بر قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف این گونه سلام دهید: «السّلام علیک یا بقیة الله»؛ سپس به آیه شریفه ۸۶ سوره هود استناد نمودند.^۳

۲،۳. مصداق یوم الوقت المعلوم

در روایتی امام رضا ع منتهای زمان خداوند به ابلیس برای اغوای بشر را روز ظهور حضرت حجت عجل الله تعالی فرجه الشریف بیان می‌کنند و آن را مصداق «یوم الوقت المعلوم»^۴ می‌دانند؛ روایت کتاب کمال الدین بدین شرح است:

حسین بن خالد می‌گوید: امام رضا ع فرمود: کسی که ورع نداشته باشد، دین ندارد و کسی که تقیه نداشته باشد، ایمان ندارد. گرامی‌ترین شما نزد پروردگار کسی است که بیش‌تر به تقیه عمل کند. گفتند: ای فرزند رسول خدا! تا چه زمانی؟ فرمود: تا روز وقت معلوم که روز خروج قائم ما اهل البیت ع است...^۵

۱. هود: ۸۶.

۲. کمال الدین، ج ۲، ص ۶۰۳-۶۰۵.

۳. الکافی، ج ۲، ص ۴۰۹.

۴. حجر: ۳۷-۳۸.

۵. کمال الدین، ج ۲، ص ۶۱.

این روایت را صاحبان کتاب کشف الغمة^۱ و تفسیر نورالثقلین^۲، نیز از کمال الدین صدوق نقل کرده‌اند. نقل این روایت را از امام رضا علیه السلام جوینی شافعی از علمای مشهور اهل سنت قرن هفتم در کتاب فرائد السمطين نیز نقل کرده است.^۳

بنابر تصریح روایت، روز معلوم، روز خروج قائم اهل البيت علیهم السلام عنوان شده و در این روز حکومت جهان به دست صالحان می‌رسد و وعده خداوند که می‌فرماید: **وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرُثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ**؛^۴ در «زبور» بعد از ذکر (تورات) نوشتیم: «بندگان شایسته‌ام وارث (حکومت) زمین خواهند شد!» محقق شده و جامعه‌ی بشری طعم شیرین عدالت و حکومت صالح ولی معصوم علیه السلام را خواهد چشید^۵ و نظر به آیه شریفه: **«وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ**؛^۶ ما می‌خواهیم بر مستضعفان زمین منت نهیم و آنان را پیشوایان و وارثان روی زمین قرار دهیم!» مستضعفان جهان با ظهور حضرت عجل الله تعالی فرجه الشريف وارثان زمین خواهند گشت.^۷

چهارم: مصداق یابی باطنی روایات تفسیری مهدویت در کمال الدین

یکی از مهم‌ترین روش‌های تفسیری، تفسیر باطنی قرآن کریم است که گاه از آن به تفسیر اشاری، رمزی و شهودی نیز یاد می‌شود.^۸ معیار و ملاک چنین تفسیری اعتقادات شیعی است که مقاصد قرآن صرفاً در معنای ظاهری الفاظ خلاصه نمی‌شوند، بلکه مقاصد عمیق‌تری در ورای ظاهر الفاظ نهفته‌اند و باطن قرآن هیچ‌گاه ظاهر آن را باطل نمی‌کند. بلکه به معنای روحی است که جسم خود را حیات می‌بخشد.^۹ تفسیر باطنی گاه درصدد بیان تطبیق آیه با مفهوم باطنی و در برخی موارد نیز درصدد بیان مصداق باطنی است.

۱. کشف الغمة فی معرفة الأئمة، ج ۱۲، ص ۵۲۴.

۲. تفسیر نورالثقلین، ج ۴، ص ۴۷.

۳. فرائد السمطين فی فضائل المرتضى والبتول والسبطين والأئمة من ذریتهم علیهم السلام، ج ۲، صص ۳۳۶-۳۳۷.

۴. انبیاء: ۱۰۵.

۵. تفسیر القمی، ج ۲، ص ۷۷؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۱۷۲؛ تأویل الآیات الظاهرة، ص ۳۲۶.

۶. قصص: ۵.

۷. الغیبة، ص ۱۱۳؛ روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، ج ۱۵، ص ۹۵؛ تفسیر نورالثقلین، ج ۴، ص ۱۰۹.

۸. رابطه متقابل کتاب و سنت، ص ۴۹۱.

۹. شیعه در اسلام، ص ۷۸.

برخی روایات تفسیری مهدویت در کمال الدین، درصدد بیان مصداق باطنی برخی آیات قرآن کریم است و مصداق این آیات را ناظر به امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف معرفی می‌کند. این روایات تفسیری به صورت تأویلی تنها مصداق برخی آیات کلام وحی را امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌دانند.

۱،۴. مصداق باطنی نفخ صور

در روایتی تفسیری از کمال الدین، موضوع نفخ صور اول، با ظهور مرتبط شده است. توضیح آنکه ذیل آیه هشتم سوره مدثر: «فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ؛ و آنگاه که در صور دمیده شود.»، روایتی مرتبط با ظهور حضرت نقل گردیده است. این روایت به شرح زیر است:

مفضل بن عمر گوید: از امام صادق عجل الله تعالی فرجه الشریف از تفسیر جابر پرسیدم، فرمود: آن را بر سفیهان نخوان که آن را ضایع کنند، آیا در کتاب خدای تعالی نخوانده‌ای «فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ»؟ که از ما امامی نهان است و چون خدای تعالی بخواهد او را ظاهر سازد، قلبش را تحت تأثیر قرار دهد و او ظاهر شود و به دستورات خدای تعالی فرمان دهد!

مقصود حضرت از امام، وجود امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف است که پس از غیبت طولانی به فرمان الهی ظهور می‌یابد و احکام الهی را اجرا می‌کند. پس روایت به صراحت درصدد بیان تأویل و یا مصداق باطنی آیه شریفه است و آن را مرتبط با ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف می‌داند.

۲،۴. مصداق باطنی طلوع ستاره

در روایتی از کتاب کمال الدین، به علت طولانی بودن زمان غیبت امام دوازدهم عجل الله تعالی فرجه الشریف، غیبت ایشان به آیات ۱۵ و ۱۶ سوره تکویر تشبیه شده است؛ چراکه در این آیات، از ستارگانی یاد شده است که غایب می‌شوند و بازمی‌گردند: «فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنُوسِ * الْجَوَارِ الْكُنُوسِ؛ سوگند به ستارگان بازگردنده. سیرکننده غایب شونده» در کتاب کمال الدین، روایتی از امام باقر عجل الله تعالی فرجه الشریف مرتبط با مهدویت به شرح زیر نقل شده است:

امّ هانی گوید: امام باقر علیه السلام را ملاقات کردم و از تأویل این آیه پرسش نمودم: «فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنُوسِ الْجَوَارِ الْكُنَّسِ» فرمود: امامی است که در زمان خود پس از منقضی شدن کسانی که او را می‌شناسند در سال ۲۶۰ غایب می‌شود، سپس مانند شهاب نورانی در شبی ظلمانی پدیدار می‌گردد و اگر او را دیدی چشمانت روشن باد!^۱

امام باقر علیه السلام مصداق باطنی و تأویلی این آیه شریفه را امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف معرفی نمودند که پس از غیبتی طولانی، مانند ستاره‌ای درخشان تاریکی‌های ظلم و جور را از بین می‌برد.

روایتی دیگر مشابه این مضمون در کمال الدین نقل شده که امام باقر علیه السلام تأویل این آیات شریفه را مولودی در آخرالزمان و مهدی عترت معرفی می‌کنند که برای ایشان غیبتی خواهد بود که اقوامی در آن گمراه شوند و اقوامی نیز هدایت یابند.^۲

۳،۴. مصداق باطنی «ماء معین»

در روایتی از کتاب کمال الدین، غیبت و ظهور امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به «ماء معین» تشبیه شده که این مفهوم برگرفته از آیه شریفه ۳۰ سوره ملک است:

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَّعِينٍ؛ بگو: به من خبر دهید اگر آب‌های (سرزمین) شما در زمین فرو رود، چه کسی می‌تواند آب جاری و گوارا در دسترس شما قرار دهد؟!

طبق مضمون این حدیث که از ابوبصیر آن را از امام باقر علیه السلام نقل نموده، پس از آنکه حضرت مصداق باطنی «ماء معین» را امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف معرفی نمودند، می‌فرمایند:

اگر امامتان از شما غائب شود و ندانید که او کجاست، چه کسی امام ظاهری برای شما خواهد آورد؟ تا اخبار آسمان و زمین و حلال و حرام خدای تعالی را برای شما بیاورد.^۳

۱. همان، ج ۲، ص ۵۹۴.

۲. همان، ج ۱، ص ۶۰۲.

۳. همان، ج ۱، ص ۵۹۵.

این روایت علاوه بر کمال الدین در دیگر منابع روایی و تفسیری شیعه نیز نقل شده است. به عنوان مثال در تفسیر قمی ذیل آیه کریمه ۳۰ ملک روایت شده است:

در کلام الهی «أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ» فرمود آیا ندیدید که امامتان غائب گشت، پس کسی مثل و مانند آن را برای شما می آورد.^۱ مکارم شیرازی در تفسیر نمونه در برخورد با روایات مرتبط با مهدویت ذیل این آیه شریفه معتقد است:

روایات در این زمینه فراوان است و باید توجه داشت که همه از باب «تطبیق» است و به تعبیر دیگر ظاهر آیه مربوط به آب جاری است که مایه حیات موجودات زنده است و باطن آیه مربوط به وجود امام و علم و عدالت جهان گستر است که آن نیز مایه حیات جامعه انسانی است. آیات قرآن معانی متعدد و ظاهر و باطن دارد.^۲

نتیجه

پرسش کلیدی این پژوهش، تنوع گونه های روایات تفسیری در کتاب کمال الدین شیخ صدوق در حوزه تعیین مصداق است. این جستار، با تکیه بر کتابی معتبر در حوزه روایات مهدویت، شناسایی روایات تفسیری و تبیین مصداق آن ها را رهیافتی مناسب جهت پاسخ به این پرسش می داند و نشان می دهد:

۱. برخی روایات تفسیری کمال الدین در حوزه تعیین مصداق، مصادیق برخی آیات را مشترک میان اهل بیت علیهم السلام و امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف می دانند. مصداق «فاتمهین» در آیه ۱۲۴ بقره، طبق روایات کمال الدین و دیگر منابع روایی و تفسیری، معصومان علیهم السلام از نسل امام حسین علیه السلام معرفی شده است. مصداق «صادقین» در آیه ۱۱۹ توبه، ائمه اطهار علیهم السلام معرفی شده اند که از جمله آنان امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف است. در آیه ششم سوره احزاب، مصداق «النبی اولی بالمؤمنین من انفسهم»، معصومان علیهم السلام معرفی شده است که امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف را نیز شامل می گردد. در آیه ۲۸ سوره زخرف مصداق «کلمه باقیه» امامت معرفی شده که از نسل امام حسین علیه السلام ادامه می یابد.

۱. تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۷۸ و ۳۷۹.

۲. تفسیر نمونه، ج ۲۴، ص ۳۶۰.

۲. روایاتی تفسیری در تعیین مصداق مهدویت در کمال الدین، مشترک میان امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و یاران ایشان است. مصداق «غیب» در آیه سوم بقره، در روایتی از کمال الدین، امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف معرفی شده و «مؤمنان به غیب»، یاران ایشان عنوان شده‌اند. در روایتی ذیل آیه ۱۴۸ سوره بقره، به اجتماع اصحاب قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف در آخرالزمان و پس از ظهور اشاره شده است.

۳. مصداق ظاهری «بقیة الله» در آیه ۸۶ سوره هود که ناظر به امانت باقیه الهی بر روی زمین است، در روایتی از کمال الدین، وجود امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف معرفی شده است و مصداق روز معلوم در آیه ۳۸ سوره حجر، در روایات تفسیری، روز ظهور ایشان عنوان شده است.

۴. مصداق تأویلی و باطنی برخی آیات، از جمله ارتباط باطن آیه هشتم سوره مدثر که در ارتباط با نفخ صور است، با ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، تشبیه ظهور حضرت به ستاره بازگرداننده که در آیات ۱۵ و ۱۶ تکویر به آن اشاره شده و تشبیه امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به «ماء معین» در آیه ۳۰ سوره ملک، در روایاتی تفسیری از کمال الدین مورد تأکید قرار گرفته است.

۱. قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
۲. الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، محمد بن محمد مفید. بی جا، دار المفید، ۱۴۱۴ ق.
۳. اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، علی احمد ناصح. قم: بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه)، ۱۳۸۷ ش.
۴. آسیب شناسی و روش شناسی تفسیر معصومان علیهم السلام، علی اکبر رستمی. بی جا، کتاب مبین، ۱۳۸۰ ش.
۵. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی. بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۶. «بررسی جایگاه اهمیت و اعتبارسنجی کتاب کمال الدین و تمام النعمة»، پرویز آزادی. مطالعات قرآن و حدیث، بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۸، ص ۱۵۱-۱۸۰.
۷. البرهان فی تفسیر القرآن، هاشم بن سلیمان بحرانی. تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ ق.
۸. «تحلیل گونه شناسی روایات تفسیری معصومین علیهم السلام»، سیده زینب وحدتی شبیری. حدیث و اندیشه، بهار و تابستان ۱۳۹۲، شماره ۱۵.
۹. تفسیر تسنیم، عبدالله جوادی آملی. قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.
۱۰. تفسیر روض الجنان، محمد مهدی ابوالفتح رازی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.
۱۱. تفسیر مجمع البیان، فضل بن الحسن طبرسی، تهران: فراهانی، ۱۳۷۲ ش.
۱۲. تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی، تهران: دارالکتب الاسلامی، ۱۳۷۱ ش.
۱۳. تفسیر نورالثقلین، عبد علی بن جمعه عروسی حویزی. قم: انتشارات اسماعیلیان، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ ق.
۱۴. تفسیر القرآن العظیم، ابوالفداء اسماعیل بن عمر ابن کثیر. بیروت: دار ابن حزم، ۱۴۰۷ ق.
۱۵. تفسیر العیاشی، محمد بن مسعود عیاشی. تهران: مکتبه العلمیة الاسلامیة، ۱۳۸۰ ق.
۱۶. تفسیر القمی، علی بن ابراهیم قمی. قم: دارالکتاب، ۱۳۶۳ ش.
۱۷. الخصال، محمد بن علی ابن بابویه. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۵ ق.
۱۸. دایرة المعارف بزرگ اسلامی، احمد پاکتچی، مدخل ابن بابویه، زیر نظر موسوی جنوردی. تهران: موسسه دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۶ ش.

۱۹. رابطه متقابل کتاب و سنت، علی نصیری. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و ارشاد، ۱۳۸۵ ش.

۲۰. الرجال، محمد بن الحسن طوسی. قم: مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۵ ق.

۲۱. رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی، تحقیق سید موسی شبیری زنجانی. قم: موسسه نشر اسلامی، بی تا.

۲۲. «روش شیخ صدوق در کمال الدین و تمام النعمة»، عاطفه زرسازان. حدیث پژوهی، بهار و تابستان ۱۳۹۲، شماره ۹، ص ۷-۳۲.

۲۳. عوالم العلوم و المعارف و الأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال (مستدرک سیده النساء إلی الإمام الجواد)، عبدالله بن نورالله بحرانی اصفهانی. قم: موسسه امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، ۱۴۱۳ ق.

۲۴. فرائد السمطين فی فضائل المرتضى و البتول و السبطین و الأئمة من ذریتهم عليهم السلام، ابراهیم بن محمد جوینی حموی. قم: دارالحبيب، ۱۴۲۸ ق.

۲۵. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی. تهران: اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.

۲۶. کتاب من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی ابن بابویه. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۴ ق.

۲۷. کشف الغمة فی معرفة الأئمة، علی بن عیسی اربلی. تبریز: بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.

۲۸. کمال الدین و تمام النعمة، محمد بن علی ابن بابویه. قم: ترجمه منصور پهلوان، انتشارات مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۲ ش.

۲۹. لسان العرب، محمد بن مکرم ابن منظور. قم: ادب الحوزة، ۱۴۰۵ ق.

۳۰. المسترشد فی امامة علی بن ابی طالب عليه السلام، محمد بن الجریر طبری. قم: مؤسسه الثقافة الإسلامی، ۱۴۱۵ ق.

۳۱. معانی الاخبار، محمد بن علی ابن بابویه. قم: اعطای وطن، ۱۳۹۵ ش.

۳۲. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی. قم: جامعه مدرسین وابسته به حوزه علمیه، ۱۳۷۴ ش.

